

Varga Csaba

A Hart-jelenség

Az alábbiakban egy csodáról, majd egy jelenségről kívánok szólni, ami a XX. század derekától máig ívelően mindannyiunk jogi gondolkodásához sajátos többletszínekkel, stílussal és alig megkerülhető problematikával járult, s ami az angol–amerikai világ körében az elméleti jogi kérdésfeltevést mindmáig úgyszólván egyöntetűen meghatározza. A rövidség kedvéért: a Hart-csodának, majd a Hart-jelenségnek néhány jegyéről lesz szó.

* * *

Olyannyira hozzászoktunk már annak gondolatához, hogy Herbert Lyonel Adolphus Hart úgyszólván a teljes ismeretlenségből, megnevezett elődök nélkül, sőt, saját szakmai útját tekintve is csaknem előzménytelenül robbant be a szigetország elméleti jogi gondolkodásába, hogy nem is tűnődünk ennek különlegességén, ahogyan azon sem, hogy egy ilyen berobbanás visszhangját, helyi értékét esetleg éppen az befolyásolhatta, hogy mihez képest, milyen talajon jelentett s hozott újat. Nos, életrajzából annyi mindenesetre kiviláglik, hogy már pályakezdése sem volt megszokott, s nem szolgál az utókor felnövekvő generációinak mintaként: alig kellett oroszláncörmököt kimutatnia ahhoz, hogy újdonsült tanárként bebocsátást nyerjen Oxfordra, a sok évszázada büszke s – bár Cambridge-ben testvérré lelten, mégis – a tudományos kiválóságban magánosan álló fároszra, ahol ráadásul még lángeszek és irányzatok garmadájjával sem volt szükséges megküzdenie.

Tudjuk, hogy a tehetség nem statisztikai valószínűségek szerint, s a teret nem szimmetrikusan kitöltve méretek ki ránk. Egyes helyeken, korokban és népek közt a legkülönbözőbb formákban bukkan elő a valamiben kitűnő képesség, s hol ebben gazdagabb, hol abban, ám igencsak ritkán aszerint, hogy ezt pusztán környezeti hatásokkal akár csak részlegesen is magyarázhatnak.

Nem gyakori, nem is igazán szokásos az irodalomban a jóhiszeműen feledékeny utókort arra emlékeztetni, hogy Hart és az elméleti jogi problematika találkozása Angliában a második világhégés utáni időkben, egy szelektől alig borzolt szakmai sivatagban ment végbe. A magunk részéről arra viszont bátran emlékezhethetünk, hogy egynéhány, valóban nagy tehetségű magyar honfitársunk tanulmányozta akkoriban az angol jog szellemiségét, hogy a tájainkon az időkben egyeduralmodó német orientáció szűkösségéből kitérésre pontra, perspektívára leljen. Két név emelkedik ki a (Csánk Béla egykori igazságügy-minisztériumi főtitkár, várbeli nyelvtanárunk alakjának megidézésével példázható, műveikben egyébként a maguk korában jelentékeny) kismesterek hosszú sorából: ifjabb Szladits Károlyé és Horváth Barnaé. Az előbbi, éppen azért, mert egy nagy múltú s komoly életképességet, a hajlékony adaptációban is szilárd hagyományokat bizonyító jog gyökereit kereste, végül gazdag anyagra lelt, és kerek egészet alkotva fejezhette be kutakodását (Szladits 1937). Ám az utóbbi, mert a hasonzívűeket, a magafajta gondolkodókat kívánta volna inspirálni, sikerrel csak a tőle távoli korok kutatásában járt. Mit is tehetett hát az angol

jogelmélet teljes történelmi spektrumát feltérképező hatalmas magiszteriális művében (Horváth 1943)? Mindenekelőtt elmerült a közös forrásul szolgáló régmúltban. S mert a teljesség úgy kívánta, az egyenleget a lezáratlan jelennél vonta meg, valamilyen esztétikai egyensúly kedvéért felnagyítva a kortársak munkásságát, szóvirágokkal stilizálta izgalmassá azt, ami legfeljebb *fleurs du mal* lehetett a teljes szétesettség sírján, így mutatva be a XX. század addigi négy évtizedét. Mindebből tényleges teljesítményként, tehát az ő számára is megtermékenyítő gondolatként a befejezett múlt képviseletében pusztán az ún. történelmi jogtudomány (vö. Szabadfalvi 2000), kortárs ideaként pedig az amerikai jogi realizmusa¹ emelkedhetett ki. Paradoxon művének befejezése is: miután a hagyományra, a jog felsőbbségének és folytonosságának szentségére épült processzuális álmot, mely azonban esetjogi rugalmassággal is megerősítettet, s a tartalmi követelmények helyett a független bírói fórum előtti megvitatás lehetőségére koncentrált, félezernél több opus fényében hatszáz sűrű oldalon kitérte, ahelyett, hogy egy új világ hírnökeként kapukat döngető következtetéseket vont volna le, az általa tárgyalt s helyenként érdektelen szerzők félunalmas gondolatainak egyébként gondos ismertetését hirtelen berekesztette. E helyen pedig vállalkozása értelmét illetően a jövőbe átvezető látélellettel szolgált:

„Az analitikus iskolát a mai klasszikus angol iskolának nevezhetnők. Mégis leginkább érezzük rajta az összes mai irányok közül, hogy letűnt korszak jogelmélete. Formalista, pozitivist, racionalista. Annyira elszigetelt a jogot, hogy ez végül élettelen, üres székává változik. E mögött világnézeti törekvések is működnek, a jog monopolizálása, a hétköznapi lárma és élet fölé emelése. Az elefántcsonttoronyba vonuló tudomány szava mindig az: *noli me tangere!*”

Melyik hát a jövő iránya? Legduzzadóbbak ma a szociológiai irányok, az újrealisták új utakat kereső törekvései. De a legmélyebb indításokat a jogelmélet az új filozófiától kapja. Mind a két igazi forrása elevenen bugyog: a közvetlen jogszemlélet jelentékenyen elmélyül, a filozófiai eszmélés pedig soha nem ismert bonyolultságot és termékenységet mutat.

Ezek az újszerű, komplex filozófiák a jövő a jogelméletben is. Hume után nem lehet a szkepszis előttré visszamenni. A szkepszis savai által megmart tanokból soha többé nem lehet elméletet felépíteni, amely időtálló. De nem lehet, úgy látszik, Hegel előttré sem visszamenni többé. Az analízis mindent szétszedett és a szkepszisnek azt köszönhetjük, hogy semminek az egyszerűségében többé nem hiszünk, ami szétszedhető.” (Horváth 1943, 606.)

Vagyis, ami a XX. századból letűnt, az főként angol; ami pedig életerős izgalom és életteli bonyolultság önálló irányok soraként kifejtetten, az amerikai. (Olyan *empasse* jegeit mutatja hát a második világháború alatti állapotfelvétel Angliában, ami akkor és ott aligha tűnhetett másnak, mint kavargásnak, porfelhőnek, ami egy javíthatatlan reménykedő szemében majdan talán valami használhatóvá leülepedhetik.) Mert azok az angol nevek és egyáltalán számba vehető teljesítmények, amelyekkel kutakodása során Horváth találkozhatott, vagy azóta már klasszikussá érett filozófusok voltak, akiknek néhány alkalmi megjegyzésen túl persze semmi közük sem volt a joghoz, vagy sokdrangú akadémikus jogásztanárok, akik működésük során aligha teremtettek alapot arra, hogy az utókor emlékezzék rájuk.

Tévednénk, ha ebben a magyarországi látogató torz vagy elfogult tükrét látnánk. A jogi bölcselem történetének 1955-ben született klasszikus nemzetközi összefog-

¹ Mái legteljesebb összegezéséért vö. Kulcsár 1960, II. fejt.

lalása semmiféle említésre nem érdemesíti az angol kortárs századot (Friedrich 1955).² Bibliográfiailag is ellenőrizhető, hogy figyelemre érdemes művek alig születtek, s komoly, koherens, jogelméletté szerveződő reflexív gondolat egyáltalán nem formálódott.³ Egy, a XX. század végén adott összegzés sem utal többre, mint hogy „Nagy-Britanniában a korai 1950-es években – amiként Neil MacCormick megjegyzi – »A jogelmélet mint a jog s a jogi eszmék általános tudománya a szétesettség állapotában leledzett.«” (Kelly 1992, 403.)

Második vonatkozásként említeném, hogy a Hart életrajzát, mindenekelőtt a szakmai előéletét illető lexikális tömörség valóban zavarba ejtő.

„Gyakorló ügyvéd a *Chancery Bar* kebelében a második világháború előtt, ahonnan olyan időszakban tér vissza Oxfordba filozófiát tanítani 1945 után, amikor Oxford épp a nyelvfilozófia fontos központjává válik. Jogászai tapasztalatát s filozófiai belátását alkalmazza a jog tanulmányozására, mikor Oxfordban a jogbölcselet professzorává választják, melynek tanszékét 1952-től 1968-ig foglalja el.” (David Walker in Bullock–Woodings 1983, 307.)

Nem volt hát említendő mestere sem? És semmiféle saját teljesítménye? Terméketlen tansegédekhez folyamodtak volna akkoriban Oxfordban, hogy valakit végre professzornak kinevezhessenek – Sir Frederick Pollock, Sir Paul Vinogradoff, Sir Henry Maine, avagy közvetlen elődként Arthur L. Goodhart utódául?⁴ Tudjuk, hogy az oxfordi New College külsős hallgatója volt a „*Literae Humaniores*” köréből, vagyis görög és latin nyelvből, ókori történelemből és filozófiából; ám sem PhD-fokozatot nem szerzett filozófiából, sem bármiféle végzettséget jogból (Summers 1957). Tudjuk, hogy ez időben, mint a New College kebelében tevékenykedő *fellow*, filozófiahallgatókat tutorált (Raz 1986, 17). Valóban értékelendő műről azonban e nevezetes s ekkoriban már nem is olyan fiatal embertől ez időből nem értesülünk.⁵ Csak környezetéről:

„A második világháború vége és *A jog fogalmának* közzététele között az elméleti jogtudomány Nagy-Britanniában aligha volt a vizsgálódás izgalmas és forrongó területe. Nem is nagyon tanították, s ha igen, úgy többnyire akkor sem kötelezőként. Mindenki idegenkedett tőle mint olyan kirándulástól, amely csak eltéríti a hallgatókat a jogi hivatásban rájuk váró karrierre felkészítő joggyakorlati kérdések komoly tanulmányozásától. Nem is nagyon voltak tanszékei ..., és az akkoriban még csekély számban működő kis jogi karokon ... egyébként is főként gyakorló jogászok tanítottak részidőben, egy mindenekelőtt gyakorlatias nézőpontú tanrend keretében.” (Campbell 1988, 2.)

Tudjuk továbbá azt, hogy ekkoriban indult az az erjedés, mely a jogi felsőoktatásban hamarosan az akadémiai jogászság súlyának gyors növekedéséhez vezetett.⁶

2 A Hart előtti időszakra vetítve ugyanez mondható el más áttekintésekről is, pl. Fassó 1977; Brimo 1978.

3 Néhány a mégiscsak jelentősebb művekből: Salmond 1910; Gupta 1917; Allen 1930; Allen 1931 (jellegzetes, hogy a szerző itt maga sem tud saját századából mire emlékezni, hiszen kizárólag régi előzményekre vagy az ún. történeti jogtudományra, illetve kortárs amerikai művekre hivatkozik); Friedmann 1944; Williams 1945; Williams 1945–1946; Paton, G. W. 1946; Stone 1946; Paton, H. J. 1948 (Kant-fordítását kísérő kommentárként); Needham 1951; Williams 1957; Hughes 1960; Hughes 1962.

4 Hadd említsem meg itt, hogy Hart a második világháború során a katonai elhárítás kódfejítő részlegében a megfejített jelek értelmezhetőségén dolgozott, Gilbert Ryle és Stuart Hampshire társaságában. Isaiah Berlin közeli barátja volt, az utóbb nyelvfilozófiai úttöréséről ismert J. L. Austinnal pedig már Oxfordban együttműködött. Amikor Goodhart professzor a jurisprudence tanszékének éléről a University College vezetőjévé lépett elő, A. H. Campbellt hívták Edinburgh-ból, ám ő nem kívánta elhagyni városát, s így esett a választás a 45 évesen szakmájában ugyan ismeretlen, de Oxfordban brilláns vitastílusáról ismert oktatóra, akit ellenérzések közepette ugyan, de megválasztottak. MacCormick 1993.

5 Két húszoldalas – jogfilozófiai, illetve filozófiai – dolgozat, valamint Jerome Frank művének rövid referálása kivételével. Vö. Paulson 1995.

6 A fellendülés – „az első szakasz” – a rokon területeken is a hatvanas évek elején indult meg. Vö. pl. Cotterrell 1990, 790.

Nos, ebbe robbant bele 1961-ben a *The Concept of Law* megjelenése. S ehhez fűződik harmadik kérdésünk: valóban robbant? Úgy, „mint az angolul beszélő s az azon túli tág világ korszerű jogfilozófiájának alapja”, „klasszikus”, „csakis Benthamhez mérhető”, „Kelsenel társ” „mesterműként”, „a század jogi gondolkodásának nagy művei sorában”, „azonnali elismerést kiváltva” – úgy, amiként ezt lelkes tanítványai, Hacker, MacCormick és Raz világgá kiáltották? (Hacker–Raz 1977, Preface; Hacker 1977, MacCormick 1981, 3.)⁷ Az oknyomozás azonban prózaibb helyzetről vall. Dias széles körben használt tankönyvének második kiadása (Dias 1964) Hart munkájához három hivatkozást s egyetlen oldalnyi kritikát fűz, a harmadik kiadás (1970) nyolc hivatkozást s három oldalnyi tárgyalást, a negyedik (1976) pedig a kritikai hangvételt változatlanul őrző hat oldalnyi bemutatást. Az ausztrál származású, de pályáját Londonban kezdő Stone pedig Kelsenről írt hosszú fejezetébe iktat be a „túlságos leegyszerűsítést” bíráló három oldalt Hart elismerési szabályáról (Stone 1964, különösen 132–133.). Dennis Lloyd – utóbb Lloyd of Hampstead néven ismert – azóta is kurrens tankönyvének második kiadása szintén főként Hart szabályfelfogásának leegyszerűsítő jellegéről s némely további válaszána is felettébb kétséges voltáról értekezik, legsúlyosabbként ama gyanút fogalmazva meg, hogy szerzőjének „úgy tetszik, fogalma sincs a jogrendszerek szociológiai alapjairól” (Lloyd 1965, 117–118).

Nos, valóban úgy tetszik: ez utóbbi, vagyis a jog társadalmiságát illető harti elmélet elégtelensége, bizonytalansága, valamint az a tény, hogy Hart feltételezett (nem empirikusan bizonyított, pusztán *sine qua non*ként kezelt) nyelvhasználati szokások, hallgatólagos előfeltevések s racionalizációk nyomán a jogról folytatott közbeszéd és a jogban zajló cselekvés nyelvi aktusain keresztül írja le a jogot, a mű fogadtatásában, majd az egész életműnek mint modern (posztmodern?) brit válasznak a megítélésében is állandósult jegyet, sarokpontot fog képezni. Aligha megkerülhető ez, hiszen e műtől kezdve válik divattá, szokásos standard megközelítéssé a nyelvfilozófia alapálláson keresztül (ál)szociologizáló joganalitika mint a jogelméleti gondolkodás kvintesszenciája.⁸ Érdemes ehhez hozzávinnünk, hogy mindennek problémakénti felvetésében nemcsak e valóban új, előzménytelen, magyarázatlan s így formailag úgyszólván bevezetetlen előfeltételezettség, hanem maga a szerző is felettébb részes, hiszen nemcsak megnevezetlenül indult el egy új bűvárkodási irányban, de úgyszólván provokált előszavának programadó nyilatkozatával, melyben (ezért e, vagy másért?) a szociologikumnak éppen hogy kiemelt jelentőséget tulajdonított. Maga vallott így, hogy – úgymond – kulcsot adjon műve megértéséhez:

„A fogalmak elemzése iránti érdeklődésem ellenére a könyv a leíró szociológia körébe tartozó tudománynak is tekinthető, hiszen téves az a feltevés, hogy a szavak jelentésének vizsgálata csupán magukat a szavakat világlítja meg.” (Hart 1995, 9.)⁹

⁷ Nem minden ironia nélkül, A. W. B. Simpson (1981) éppen MacCormick kapcsán – Hart hatását nem csekély részben személyes vitákban megmutatókozó lenyűgöző szellemiségének tudva be – pontosan ilyen apostoli képekkel él, a mester lábainál üléstől a csodatételen át a vezeklésig.

⁸ A ma legnagyobbként elismertek közül elég talán emlékeztetnem Ronald M. Dworkin és Robert Alexy példájára és egyszersmind elméleti problematikusságára. Az előbbire lásd Varga 2001, [tanulmány] 383–416, valamint [életrajz és bibliográfia] 463–465, az utóbbira Alexy 1978; 1986; 1995.

⁹ Megjegyzendő, hogy e harti állásfoglalás első műveitől kezdve jelenlévő, tudatosan kiérlelt döntés eredménye volt. Már professzori beiktató beszédének a szociológikus alapokat hiányoló bírálatára – pl. Bodenheimer 1955, 1680 – Kelsenéhez mérhető alapok nélkül ugyan, de Kelsennek Ehrlichhez szemben daccal vállalt öntudatosságával így válaszolt: a szociológusokkal szemben a jogászok dolga „saját vállalkozásuk nyelvi fabrikumának” tanulmányozása, s nem más. Hart 1956, 953.

Hasonló kritikát fogalmazott meg az a szintén korai szociológiai észrevétel is, miszerint empirikus terhet s előfeltételezéseket hordozó összetett kérdéseknek egyszerű fogalmi elemzésekre és ezek rendszerbeli helyét kijelölő meghatározásokra való visszavezetése elméleti választ semmiképpen sem segít elő, sőt egyoldalú hangsúlyaival, a szociologikumot valójában éppen kiiktató irányával pontosan a mélyebb megismerés útját rekeszti el (Gibbs 1968, különösen 429, 435, 446).

Mindezzel – következik negyedik megjegyzésem – a jogon belüli analízisre koncentráló elmélet s a kívülről is közelítő, a mindenkori külsővel is számoló szociológiai vizsgálódás egységének vagy kettősségének, avagy lehetséges szintézisének kérdése ilyen módon megvetette alapját a Hartot illető általános bírálatnak, mégpedig több szinten és olyan módon, amely immár túlmutat a pusztán jogelméletiként számba vehető problematikus pontokon, s így azon a leegyszerűsítőként kritizált harti választáson is, mely a jogi jelenségnek valamely szabály(halmaz)ra való visszavezetésére s ezen belül a másodlagos szabályok, illetőleg az elismerési szabály különválasztására épült. Már eleve problematikusnak és bizonyíthatatlannak találták, hogy bármiféle leíró szociológiai igény egyáltalán teljesülhetne egy analitikus fogalomjogászati megközelítésen belül, hiszen ez az ideológiai keretet mindenkor adottnak veszi, noha csupán belülről az nem érthető meg, nem is értelmezhető.¹⁰ Nem kevésbé lényegre tapintó megjegyzés, hogy a harti elemzés nyelvhasználatból való kiindulása „lényegileg egy burzsoá világkép kisugározatásáról” tanúskodik (Leith 1988) – olyasfajta, csaknem zártkörű, rétegjellegű vagy éppen elitista előzetes megfontolásokat s racionalitásokat egyetemesen adottként és elfogadottként feltételezve, amelyek pedig (éppen brit bírálói szerint) inkább valamiféle „klubszerűség” ezoterizmusát tükrözik (Campbell 1988). Mint írták, olyan „társadalmi egyetértést” posztulál mögéje, amely nem ténylegesen fennálló konszenzus, hanem pusztán mesterségesen hiposztázált – noha mellőzhetetlen kapcsoló és indító láncszem szerepét tölti be a logikai levezetésben (Wood 1988).

Keményebb kifejezéssel élve, elmélete éppen ezért nem is más, mint pőrén „idealista”. Hiszen „*A jog fogalmának* elegánsan megkonstruált jogrendszere az elismerési szabálytól meghatározott s a rendszeralkotó egyes szabályokat adott kritériumok révén azonosító egységével nem az összes, de nem is bármely – akár az angol, akár egy bármikor is ténylegesen fennállott – jogrendszer lenyomata.” Éppen ezért – folytatódik az irodalmi kritikai összegzés –, kizárólag abban rejlik a haszna, hogy „a mostanában hanyatlásnak induló nyugati liberális legalizmus tipikus hagyománya elméleti összefüggéseinek klasszikus értékű elemzését” nyújtja (Simpson 1981).

Ám mindez végül csupán előfutarnak bizonyult ama hiányérzet kifejezéséhez, amelyet éppen MacCormick lelkes növendéki buzgalma provokált ki, amellyel mestert Hans Kelsen mellé, a XX. századi jogbölcselet képzeletbeli panteonjának csúcsára helyezte. Hiszen változatlanul látnunk kell: ha és amennyiben egyáltalán vállalkozhatunk a XX. század jogi bölcselete csúcsának kijelölésére, úgy nem csupán egy *oeuvre-nek* a saját művek során át, alkotói és teoretikus felfogásbeli szakaszokon keresztül történő kiterjedését, de belső (módszertani) szigorúságát, következetességét, sőt esetleges benső feszültségeinek, számos következtetlenségének mégis

¹⁰ Ilyen állásfoglalások – Judith N. Shklar (1964) korai vagy E. H. Taylor (1972, 606. sk.) realizmust hiányoló észrevételén túl – döntően a *The British Journal of Law and Society* hasábjain fogalmazódtak meg, vö. különösen Willock 1974, főként 3; és Campbell 1974. A probléma még átfogóbb áttekintéséhez l. Krygier 1982, főként 155.

folyvást visszaépítésre alkalmasságát¹¹ egyaránt figyelembe véve, változatlanul és egyedülien azt a gigantikus életművet látjuk kiemelkedni magányos óriásként, amelyben egyfelől az elemző jogász Kelsen és másfelől a jogot valóban leíró szociológus Weber munkássága „egymást kiegészítővé” szervesült.¹² S e ponton a weberi gondolatot az Egyesült Államokban megismertető német származású jogász, Rheinsteint megállapítását most már Hart indítása örvén a bennünket itt és most foglalkoztató problematikára is visszavetíthetjük:

„Annak ténye, hogy az emberekben eszmék kavarnak, s ezek társadalmi magatartásukat ténylegesen befolyásolják, a »léte« világába tartozik, maguk az eszmék azonban a »legyen« terepéről valók. Mindegyik rendelkezik a maga jogos vizsgálódási területével: előbbivel a társadalomtudós, utóbbival a gyakorlati és elemző jogász foglalkozik. Kutatásuk mindazonáltal eltérő módszert feltételez, melyeknek összevegyüléséből csakis zűrzavar adódhatik.” (Rheinsteint 1954, lxxi.)

A kérdéskör további története s elágazásai már nyilvánvalóan a szociológia és a szellemtudományok, különösen a normatív tudományok, specifikusan pedig a jogszociológia és a jogtudomány ütközési területeiről valók, ahol Kelsen már Harttal való találkozása előtt fél évszázaddal, Ehrlichhez folytatott emlékezetes polémiájában megedződhetett,¹³ s amelyek ezután az éppen nem erőltetett szociológiai hagyományú Nagy-Britanniában immár a jogszociológia (újra)megegyezésére által kiváltott későbbi vitákhoz vezettek.

Nos, ötödik idekívánczó észrevételem szerint az *Oxford Essays in Jurisprudence* két kötetének (Guest 1961; Simpson 1973), Raz és MacCormick doktori téziseinek (Raz 1970; MacCormick 1978), valamint a Hart-émlékkönyvnek (Hacker–Raz 1977) a megjelentetésétől számítható az, hogy az addig tanítványi lelkesedésből, egy végre megszülető saját tan szemeztetéséből, egyre újabb kérdésfeltevések tükrében való kipróbálásából, saját (pályaindító) tudományos témakörre alkalmazott teszteléséből adódó „oxfordi légkör”¹⁴ végül egy *Oxford [School of] Jurisprudence* ortodoxiájává szerveződik.¹⁵ Ám erre – bármennyire kielégíti is időlegesen „a mi bajnokunk” nemzeti büszkeségét (Campbell 1988, 22) – már Londonból, sőt az angol ajkú civilizáció más kulcshegyeiről is egyre inkább bizonyos sajnálkozással figyelnek fel, amennyiben Oxford akkor és ott formálódó jogfilozofálása, össz-brit mintává előlépve, fokról fokra az elméleti jogi vizsgálódás kizáró-

11 Az önmagában könyvtárnyi Kelsen-irodalom gazdagságából s az eltérő nézőpontú periodizációkból (l. pl. Paulson 1990; 1998) a jogi folyamatnak (s ezzel a jog létesülésének és működtetésének) a teoretikus felfogására koncentráltan – egyszersmind a nyelv és a logika meghatározó vagy pusztán ellenőrző-közvetítő szerepét (és ezzel a beszámítás kanti kategóriájának jelentését) előtérbe helyezve – magam négy szakaszt különítettem el Kelsen munkásságában, jelesül a *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (1911), az *Allgemeine Staatslehre* (1925), a *Reine Rechtslehre* (1934) s az *Allgemeine Theorie der Normen* (1960) periódusát. Vö. Varga 1986; 1999a.

12 Említendő, hogy Hart Kelsen meglátogatásának és tiszta jogtani felfogásának szentelt két vastkosabb tanulmánya ellenére sem tudott eljutni a normativizmus megértéséig. Talán ez is magyarázza, hogy a Hart-interpretáció visszhangja a Kelsennek szentelt angol reprezentatív kötetben (Tur–Twining 1986) annyira lesz csupán, amennyire a Hart-tanítvány Raz emlékezni érdemesíti. Röviden szólva: Hart annyit sajtátított el Kelsenből, amennyit belőle „hartosítani” tudott. Maga emlékszik vissza, hogy amerikai nevezetes nyilvános vitájuk végéhez elérkezvén, tovább magába nem fojtható méltatlankodását kifejezve egyszer csak „Kelsen szentori hangon felkiáltott – ami egy nyolcvanas éveiben járó öregúrnál ugyancsak figyelemreméltó –, hogy »A norma – norma!«” (Hart 1963).

13 Összegyűjtve s újraértékelve az első világháború középidéjében az *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* hasábjain lefolytatott klasszikus vitát, lásd Paulson 1992.

14 Anthony G. Guest kifejezése („air of Oxford”). Guest 1961, Preface, v.

15 „Hatékony és gondosan eljáró analitikus jogászként Hart különös nyomatókat adott diszciplinája újjáélesztésének Nagy-Britannián túl az Egyesült Államokban is, ahol igencsak kiterjedten tartott előadásokat az 1950-es és az 1960-as években.” Summers 1966, 896.

lagosan releváns lehetőségeként kezdi magát megjeleníteni, miközben önmagára szabott stílusa azzal, hogy egyetemesként mutatja be magát, voltaképpen a tudományos érdeklődést szegényíti – egyetlen nézőpontra redukálva lehetséges és szükséges gazdagságát (Twining 1979, különösen 565; vö. Summers 1968, 20).

* * *

Mindezen megjegyzések leginkább azért érdekesek, mert a század egyik legkezebb jogfilozófiai munkájáról van szó. Olyanról, amely még legdühödtebb bírálója szerint is formás nyelven írt, jól olvasható, vonzóan gyakorlatias nézőpontú, könnyen átfogható terjedelme ellenére sokat ígér és teljesít, miközben akadémikus elvontságba, öncélú okoskodásba véletlenül sem bocsátkozik (Campbell 1988, 22). A század második felének egyik legolvasottabb, legtöbb nyelven kiadott opusáról van szó, s talán a leginkább e műnek köszönhető, hogy a jog mint olyan hosszú idő után ismét a humán – és általában: a filozofikus – gondolkodás egyik paradigmaticus vonatkozásává, mintaterepévé és bevált példatárává vált. Sikere beérett: a század vége felé, idős korára maga az alkotó is élő klasszikussá, a jogi gondolkodás megérdemelten egyik legnevesebbjévé nemesedett.¹⁶

Sikere beérett: valóban ortodoxiát indított, mégpedig kettős értelemben. Míg Adolf Merkl és Alfred Verdross egyenjogú társaként emelkedett Kelsen mellé (az újkantianizmus hosszú és Európa nagy részét uraló módszertani gondolatától előkészítetten), és együtt váltak Németországtól a Baltikumig és Balkánig terjedőn, bécsi, brünni és prágai központokkal az egész közép-európai térség nagyjában-egészében közös jogtanának forrásává,¹⁷ Hart egyedül, lényegében egyetlen szerény terjedelmű könyv – úgyszólván jegyzetek nélküli – gondolatsorával hódította meg a világot. Míg a bécsi iskola legfeljebb egy diffúz ortodoxiában kulminált, mely a maga neológiáját is rögvest kitermelte¹⁸ (gondoljunk csak saját tájainkon akár Horváth Barna arra irányuló erőfeszítésére, hogy Kelsen bécsi iskolájához integrálódó Moór Gyulával szemben néhány éven belül a szinoptikus szintézis

¹⁶ 1987 és 1991 közt többször is felkerestem Hartot a University College klubjában, aki egyszerre sugárzott nemességet, bölcsességet, derűt, egyszerűséget. Igen mértéktartóan beszélgetett, miközben tudott figyelni partnerére is. Könyve magyar nyelvre való fordításának tervét örömmel vette, s kilátásba helyezte, hogy 1930-as évekbeli budapesti és balatoni útjának megismétléseként – amennyiben most e fordításból némi honorárium adódna – szívesen látogatna ismét Magyarországra. Segített a kiadótól megszerezni a könyv szerzői jogát. Megígérte – s ígéretét be is tartotta –, hogy vezető kurátoraként beajánl az akkor leggazdagabb és legkonstruktívabb amerikai alapítványhoz, melyhez azért kívántam folyamodni, hogy az alapítóról elnevezett ún. *Tanner Lectures* sorozatának következő színhelye a magyar főváros legyen – egy olyan topikára koncentráltan, amely (amint akkoriban a Yale vendégkutatójaként az Egyesült Államokban, majd hazatérve vállalandó feladatként úgyszólván rögeszmés meggyőződéssel kidolgozni véltem, a demokrázizmus költség-haszon elemzésével) a változatlanul félelmetesen szilárd, bár immár a bomlás látható jegeit mutató szovjet világbirodalom intellektuális elbizonytalanításában, akadémikus terepen zajló lazításában a leghatásosabb lehet. Összesen négy levelet küldött a Senior Common Roomból címzetten, valamint magáról arcképgrafikát, mindig kézirással körítetten. Szerény köznapióságára, közvetlenségére jellemzően olyan szövödmény okozta végül halálát, amit agg korában is rendszeresen kerékpáron közlekedve, egy rossz mozdulatából adódó esés következményeként szerzett.

¹⁷ Már a *Reine Rechtslehre* megjelenésének évében Rudolf Aladár Métall az „iskolába” tartozóan ezernyi művet szed lajstromba Európától Japánig (Métall 1934). Elsődleges forrásként lásd *Revue internationale de la théorie du droit / Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* [Brno], I–XIII. (1926–1940).

¹⁸ Vö. pl. Engel–Métall 1964; Merkl 1971; *Essays in Honor of Hans Kelsen: Celebrating the 90th Anniversary of his Birth*. *California Law Review*, (LIX) 1971/3; Métall 1974; Kelsen et le positivisme juridique. *Revue internationale de philosophie*, (35) 1981/4; Weinberger–Krawietz 1988; Paulson–Litschewski Paulson 1998; és főként Schild 1975, valamint a *Schriftenreihe des Hans-Kelsen-Institut* eddig 19 kötetes sorozata (Wien: Manz, 1977–1995).

ortodoxiaellenességével léphessen fel)¹⁹, Hart abszolút referenciális közegül szolgált évtizedeken keresztül: Krakkóban pontosan úgy elkülönült iskolát teremtve,²⁰ mint Észak- és Dél-Amerika, Nyugat-Európa és a többi kontinens nem csekély számú egyetemén.²¹ Sőt, ezzel egyidejűleg maga az intellektuális alapminta is iskolát teremtett, *abszolút* érvényű, s így korlátozást nem ismerő etalonként kezelt *axiomatizmus*sá emelő, *kizárólagos* tekintéllyé vált azzal, hogy a vitaindításban és fogalmiasításban egy ténylegesen szűk csoport által elitista kisugárzásának köszönhetően mégis önmagát sokszorosán meg többszöröző hatást gyakorolt, a *saját* beszédmódját, kérdésfeltevéseit *common sense* alapokról indítva. Hart a szkepticizmus józan adományával és alázatával megáldott gondolkodó volt; a tőle kiinduló mozgalom már kevesebbel is beérte a töprengés toleranciájából. A természetes beszédmódra építő, ám kemény elméleti konzekvenciákkal járó indításának nem csekély szerepe volt abban, hogy (immár Magyarországot is ideértve – vö. pl. Bódig 2000) mind a rawlsizmust, mind a közvetlenül Harttal polemizáló dworkinizmust (s ki és mi jön még eztán?) immár ismert terepeken és módokon egyaránt lehetővé, s intellektuálisan is vállalhatóvá és gyakorolhatóvá tette.²²

Gyarlóságot emelünk ezzel az erény magaslatára? Korántsem. Inkább látteleként rögzítünk látszólagos párhuzamosságokat: miként váltotta fel a *gondolkodásra* készítés európai kontinentális hagyományát – ami Kelsen és köre esetében évtizedek fáradhatatlan töprengésén és vitáin keresztül született példaértékű művek tömkelegével hitelesítette s egyben fémjelezte magát a XX. század első felében – a *gondolkodás megszabásának* újfajta hagyományá válása a Hart-recepció nyomán az angolul beszélő civilizációban, majd egyre tovább terjedően a XX. század második felében. Itt és most meg nem válaszolható kérdésként tehát: miként lehetséges, hogy a század eleji, többé-kevésbé nyitott gondolkodásra serkentő német–osztrák liberális hagyomány egy zártabb gondolkodást eredeztető eszmerendszernek adja át helyét, olyan szellemi környezetben, amelyben esetleg magából a liberális hagyományból lesznek egyes részek újmódi (tán az embertelenség néhány korábbi mintájánál is kíméletlenebb) konformizmusok teremtőjévé, önként vállalt kalodává?

* * *

Mindenesetre a fenti dilemmák megválaszolásától függetlenül tény, hogy néhány évtizeden belül Hart azzá vált az angolszász dominanciájú világ számára, mint ami Kelsen – társadalomtudományi szempontból Weberrel alapozottan – megérdemelten lehetett az európai kontinens számára egy előző korban és világrend

19 Egyfelől a *lét* és a *legyen* kantiánus módszertani dualizmusát meghaladó szinoptikus, tehát egymásra vetített együttlátást biztosító szemléletével, másfelől – leginkább az eredendő angolszász jogi mentalitásra emlékeztetően, de a valóságot magát is folyamatként láttató új természettudományos világképtől is sugalltan (vö. Varga 1998a; 1998b) – a jognak a tételezettség statikuma helyett a döntéshez vezető processzus dinamikájában láttatásával.

20 Mindenekelőtt az *Archivum Iuridicum Cracoviense* (1965–) szerzői köre, elsősorban Marek Zirk-Sadowski és Tomasz Gizbert-Studnicki.

21 Annak ellenére, hogy az *Issues in Contemporary Legal Philosophy* című gyűjteményből (Gavison 1987) világosan kiderül: a tan „menedzselése” voltaképpen sohasem került ki Oxford hatóköréből.

22 Jellemzőként említem, hogy Sydney egyetemén például 1986-ban hallgatóságom három könyvön csüngött: Hartén, hogy a jogot megismerje, Dworkinén, hogy az amerikai keleti és nyugati partszegély „politikailag korrekt” érvelésmódjával éljen, s az akkor még ifjú Hugh Collins azóta meghaladott ifjúkori kalandkeresésén (Collins 1982), hogy lázonghasson szülei generációja ellen, s az 1968 óta e lázadó fiataloktól újra és újra elpusztításra ítélt „burzsoá jogállamiság” felett.

feltételei közt. Mindaz, ami köztük különbség, egyként írható mind a véletlen, mind a szellemi környezetüket formáló kultúra számlájára; s ez messze túlmutat a jelen körben vállalt problematika keretein.

A XX. században a világtérkép fő mozgásirányait megszabó súlypontok tolódtak el, stílusok és mentalitások, világképek és hagyományos megközelítések új értelmet és jelentést nyertek, eddig meggyőződéssel vallott értékekre eltérő vagy többletfény vetült; sőt, bizonyos mértékben átértékelődtek s újrairódtak azok a régi ellentétek is, amelyeket eddig szokásosan akár a német–francia, akár a kontinentális–angolszás gondolkodásmód különbségeként jelöltek meg.²³ A jogi irodalom határozottan tudni véli²⁴, hogy a jogszemléletek körében a második világháború után az európai klasszikus nemzetállami kodifikációk napóleoni kora óta hagyományosult pozitívizmus földcsuszamlásszerű megrázkódtatása, oldódása következett be (részben a két világháború közt felgyülemlett tapasztalatokra válaszul), s a tudományfilozófiai, módszertani, nyelvfilozófiai úttörés mind azon továbblépés irányába hatott, amelyet történetesen Hart öntött először önálló jogi világképet megalapozó formába (s amely egyébként is otthonosabban érezhette magát az angol–amerikai filozófiai hagyomány eddig kialakult keretei között).

Társadalomtudományi-szociológiai megalapozással (Weber) az európai kontinens jogszemléletének teoretikus formába öntése (Kelsen)²⁵ – mindeközben szembesítve egyfelől a szabadjogi kihívással (Ehrlich), másfelől az igazságosság, célszerűség és jogbiztonság dilemmájaként a jogeszmé lehetséges antinómiáival (Radbruch) – bizonyosan a XX. századi jogtudomány egyik legnagyobb fegyverténye és maradandó teljesítménye. Tudományszerű kihívását ugyanakkor kétségkívül az angol–amerikai jogi gondolkodás vállalta magára. Ezért állíthatom mindennemű ellentmondás kizárásával s pusztán szakmai alapú meggyőződéssel, hogy a jogbölcselet panteonjában Max Weber és Hans Kelsen (valamint az előbbi okokból általam még meghatározó fontosságúnak érzett Eugen Ehrlich és Gustav Radbruch) mellett – a század második felét és az angol–amerikai jogi hagyományokat egyként képviselően – a saját értékítéletem szerint is ott a helye H. L. A. Hartnak és Ronald M. Dworkinnak.²⁶

* * *

Mindez magától értetődően indokolja a kérdést: „Lehetséges-e és megtörtént-e, s ha igen, mennyiben haladt előre a harti elmélet recepciója a hazai jogi gondolkodásban?” (Kiss–Takács 2001, 20.)

Véleményem szerint a befogadás nem csupán Hart, de Dworkin tekintetében is már nagymértékben megtörtént (főként a jogbölcselet iránt a hazai politikai filozófia oldaláról megnyilatkozó érdeklődésnek köszönhetően, s az előkészületben álló magyar fordítások címlistáját is figyelembe véve) – annak mértékéig bizonyosan,

²³ A rendkívülien szerteágazó kérdéskörnek csupán egyetlen szakmai vonatkozása az európai uniós jogi egységesülés kihívása, ami máris roppant (s pragmatikus realizmusoktól forradalmi utópiáig ívelő) vitákat erdeztetett, egyfelől a kontinentális civiljogi és az angolszász *common law* berendezkedés közt közel egy évezrede meglévő különállás meghaladhatóságának, másfelől egy közös magánjogi kodifikáció lehetőségének tekintetében. Vö. Varga 2002b.

²⁴ legutóbb pl. Varga 2002a.

²⁵ Azon értelmezéshez, miszerint Kelsen műve voltaképpen az európai kontinentális „jogászai világnézet” mint professzionális deontológia követelményrendszerének érvényre juttatása egy, e tekintetben rendszeres következetességgel felépített jogtanban, vö. Varga 1989.

²⁶ Néhány alapszövegűk magyar fordítására s alappibliográfiájukra lásd Varga 2001; ill. Kelsen 1988; valamint ma is talán legjobbként Péteri 1959.

amit az egyetemes emberi gondolkodás alakulásában ténylegesen játszott (s a jövő perspektívájában majdan bizonyonnyal igazolhatónak tetsző) szerepük valóban megkíván. Hiszen egy ilyen összevetésben, recepciós hatásfelmérésben kézenfekvőnek adódik a megállapítás: e két gondolkodó jelenléte honi vitáinkban²⁷ máris határozottan erőteljesebb, mint más, olyan jogfilozófiai szerzőknek, illetve témáknak a súlya, akik és amelyek pusztán szakmailag nem kevésbé fontosak, sőt a kontinentális gondolkodás szelleméhez, belső megújulási lehetőségeinek teljesebb feltárásához esetleg egyenesen mellőzhetetlenebbek.²⁸ A helyzet teljesebb felvázolása híján bajos lenne bármiféle láttelelet e körben elhamarkodottan megelőlegeznünk. Annyit mindazonáltal mégis eleve rögzíthetünk, hogy honi jogi gondolkodásunkból a második világháború utáni drasztikus váltással – jelesül a kommunizmus s a marxizmus kényszerű importjával – kikopott a XIX. század végének gazdag német jogfilozófiai és jogdogmatikai hagyománya; a hagyományosan francia orientáltságú Balkánnal ellentétben, soha nem is került be kérdésfeltevéseinkbe a XIX–XX. század fordulóján virágzó francia gondolkör (így Gény humanizáló szabadjogisága, Duguit szolidarizmuselmélete vagy Hauriou-nak a nyelvi aktus-elméletet több ponton megelőlegező institucionalizmusa)²⁹; eseti említései ellenére feldolgozatlan Ehrlich és Radbruch voltaképpen üzenete; *terra incognita* a két háború közötti Belgiumban felvetődött, megtermékenyítő dilemma a jog technikai szerepjátásáról s a jogi transzformáció lényegéről (pl. Dabin 1935); kutatási szinten ismeretlen a skandináv jogi realizmusnak még a gondolkodási módja³⁰ is.

Vagyis egy egyébként kívánatos recepció lehetőségének és előrehaladottságának az önmagában teljességgel jogos kérdésfeltevése mintha megelőzné annak talán szintén nem oktalan, hiszen előzetes választ igénylő kérdését: vajon milyen irányban is haladjon jogi reflexiónk egyáltalán a jövőben? Miképpen sáfarkodtunk eddig saját múltunkkal és hagyományainkkal? Mennyire sikerült mindezekbe beépítenünk kontinensünk velünk közös gyökérzetéből egykori és közelmúltunkban vagy éppen féljelenünkben kifejlődött különféle gondolkodási módokat, iskolákat, problémaérzékenységeket s módszertani választásokat? Avagy: elgondolható-e (netán: egyenesen kívánatos-e), hogy ma már esetleg anélkül is elbűvölődjünk egyes, varázslatszerű megnyilatkozásoktól, hogy előzetesen kialakíthattuk volna saját hagyományainkat, amelyek nemcsak a közös tapasztalatok megőrzésére szolgálnak, de eljárási módokat is kínálnak a kommunizmus utáni jogállami átmenetben s az európai csatlakozás perspektívájában egyébként is egymásra halmozódó kihívásokra adandó válaszaink újragondolásához, mindenkori adaptálódásunkhoz, egész gondolkodásunk folyamatos, egyben persze a múlthoz is szervesen kapcsolódó megújulásához?³¹

27 Pl. Kis János, Krokovay Zsolt és Huoranszky Ferenc a politikai filozófia, Bódig Mátyás és Györfy Tamás a jogfilozófia, Halmi Gábor pedig egy alkalmazott alkotmányfilozófia oldaláról.

28 Aligha vonhatók le egyelőre komoly következtetések abból, hogy – legalábbis a német jogfilozófia körében – Hart analitikus pozitívizmusa mintha kezdene visszaszorulni ama szűkebbre szabott helyre, ami a jelentkezése utáni brit recepció első évtizedét jellemezte. Az olyan szintézisek, mint Kaufmann 1992. vagy Coing 1996, immár csupán John Austin parancselméletéhez (*Lectures on Jurisprudence*, 1861) való viszonyában, jog és erkölcs elhatárolása kísérleteként tárgyalják, mások – pl. Kaufmann–Hassemer 1985; *Du positivisme juridique*. (Cahiers de philosophie politique et juridique, 13.) Centre de philosophie politique et juridique de l'Université de Caen, 1988; avagy Stolleis 1995 – említésre sem méltatják.

29 Pl. Gény 1899; 1914–1924; Duguit 1908; és összegezve 1924; Hauriou 1910.

30 Átfogó értékelésére lásd Varga 1999b; kulcsszövegeire Visegrády 2003; néhány fordítására pedig Varga 1977; 1981.

31 Vö. Varga 1998c.

Kellő bölcsességgel, úgy vélem, örvendhetünk a helyzetnek, hogy Magyarországon az immár valóban számos jogi karon belül, sőt bölcsészkarokat (filozófusokat, politikai és társadalomelméleti gondolkodókat) egyaránt magában foglalóan a jogfilozófia gyakorlati művelésének új és új generációi, különböző hagyományai, változatos módszertani preferenciái alakultak ki, s mindezek közös vitákra képesen, akadálytalanul, a szellem érvelő eszközeivel egymásnak is feszülve haladnak közös tudományunk útján tovább. Önmagában már az sem tanulság nélküli, hogy – amennyiben a kultúra evilági dimenzióinak roppant eltérései bármiféle összehasonlításra egyáltalán módot adnak – ez eleve többnek, gazdagabb és ennyiben életképebb háttérrel tanúskodónak tetszik, mint az a sivárság, amely szülőhónában a „Hart-csodát” egykor – mint láttuk – megelőzte, majd az a sem bőségről, sem a vállalkozó kedv túlaradásáról nem tanúskodó cserépkályha-effektus, ami „Hart-jelenség” gyanánt követte.

Az élő gondolkodástól nem idegen a befogadás, amiként nem idegen a hagyományörzés sem. A maga módján mindkettő az azonosként megmaradás s a válaszadásban megújulás egységét, érzékeny kiegyensúlyozódását szolgálja.

IRODALOM

- Alexy, Robert 1978. *Theorie der juristischen Argumentation. Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Alexy, Robert 1986. *Theorie der Grundrechte*. Frankfurt am Main, Suhrkamp. [Baden-Baden : Nomos, 1985.]
- Alexy, Robert 1995. *Recht, Vernunft, Diskurs. Studien zur Rechtsphilosophie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Allen, Carleton Kemp 1930. *Law in the Making*. 2nd ed., rev. & enl. Oxford, Clarendon Press.
- Allen, Carleton Kemp 1931. Jurisprudence – What and Why? In *Legal Duties And Other Essays in Jurisprudence*. Oxford, Oxford University Press.
- Bodenheimer, Edgar 1955. Modern Analytical Jurisprudence and the Limits of Usefulness. *University of Pennsylvania Law Review*, 104.
- Bódig Mátyás 2000. *Hart, Dworkin és a jogelmélet posztmetafizikai fordulata*. Budapest, Osiris.
- Brimo, Albert 1978. *Les grands courants de la philosophie du droit et de l'État*. 3e éd. Paris, Pedone.
- Bullock, Alan – Woodings, R. B. (eds.) 1983. *The Fontana Dictionary of Modern Thinkers*. London, Fontana Paperbacks.
- Campbell, Colin M. 1974. Legal Thought and Juristic Values. *British Journal of Law and Society*, 1. 13–30.
- Campbell, Colin M. 1988. The Career of the Concept. In Leith, Philip – Ingram, Peter (eds.): *The Jurisprudence of Orthodoxy. Queen's University Essays on H. L. A. Hart*. London, Routledge. 1–25.
- Coing, Helmut 1996. *A jogfilozófia alapjai*. Budapest, Osiris.
- Collins, Hugh 1982. *Marxism and Law*. Oxford, Oxford University Press.
- Cotterrell, Roger B. M. 1990. Sociology of Law in Britain: Its Development and Present Prospects. In Ferrari, Vincenzo (ed.) *Developing Sociology of Law. A World-wide Documentary Enquiry*. Milano, Giuffrè. 779–803.
- Dabin, Jean 1935. *La technique de l'élaboration du droit positif, spécialement du droit privé*. Bruxelles–Paris, Bruylant–Sirey.
- Dias, Reginald W. M. 1964. *Jurisprudence*. 2nd ed. London, Butterworths.
- Duguit, Léon 1908. *Le droit social, le droit individuel et la transformation de l'État*. Paris, Alcan.
- Duguit, Léon 1924. *La conception solidarista de la sociedad*. La Habana.
- Engel, Salo – Métall, Rudolf A. (eds.) 1964. *Law, State, and International Legal Order. Essays in Honor of Hans Kelsen*. Knoxville, The University of Tennessee Press.
- Fassò, Guido 1977. *Histoire de la philosophie du droit. XIXe et XXe siècles*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence.
- Friedmann, Wolfgang 1944. *Legal Theory*. London, Stevens.
- Friedrich, Carl Joachim 1955. *Die Philosophie des Rechts in historischer Perspektive*. Berlin–Göttingen–Heidelberg, Springer.
- Gavison, Ruth (ed.) 1987. *Issues in Contemporary Legal Philosophy. The Influence of H. L. A. Hart*. Oxford, Clarendon Press.
- Gény, François 1899. *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif*. Paris, Chevalier-Marescq.
- Gény, François 1914–1924. *Science et technique en droit privé positif*. I–IV. Paris, Tenin.
- Gibbs, Jack P. 1968. Definitions of Law and Empirical Questions. *Law and Society Review*, 2. 429–446.
- Guest, Anthony G. (ed.) 1961. *Oxford Essays in Jurisprudence*. Oxford, Oxford University Press.
- Gupta, A. C. 1917. The Method of Jurisprudence. *Law Quarterly Review*, 33.
- Hacker, P. M. S. 1977. Hart's Philosophy of Law. In Hacker–Raz 1977.
- Hacker, P. M. S. – Raz, Joseph (eds.) 1977. *Law, Morality, and Society. Essays in Honour of H. L. A. Hart*. Oxford, Clarendon Press.
- Hart, H. L. A. 1956. Analytical Jurisprudence in Mid-Twentieth Century: A Reply to Professor Bodenheimer. *University of Pennsylvania Law Review*, 105.
- Hart, H. L. A. 1963. Kelsen Visited. *University of California at Los Angeles Law Review*, 10. 709–728.
- Hart, H. L. A. 1995. *A jog fogalma*. Budapest, Osiris.
- Hauriou, Maurice 1910. *Principes de droit public*. Paris, Larose & Ténin.
- Horváth Barna 1943. *Angol jogelmélet*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Hughes, Graham B. J. 1960. The Existence of a Legal System. *New York University Law Review*, 35.
- Hughes, Graham B. J. 1962. Professor Hart's Concept of Law. *Modern Law Review*, 25.
- Kaufmann, Arthur 1992. *Rechtsphilosophie in der Nach-Neuzeit*. 2. Aufl. Heidelberg, Decker & Müller.
- Kaufmann, Arthur – Hassemer, Winfried (Hrsg.) 1985. *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*. 4., völlig neubearbeitete und erw. Aufl. Heidelberg, Müller.
- Kelly, J. M. 1992. *A Short History of Western Legal Theory*. Oxford, Clarendon Press.
- Kelsen, Hans 1988. *Tiszta jogtan*. Bibó István fordításában. Budapest, ELTE Bibó István Szakkollégium.
- Kiss Lajos, Cs. – Takács Péter (összeáll.) 2001. *H. L. A. Hart – Tudományos elől*. Budapest, ELTE ÁJK.
- Krygier, Martin 1982. The Concept of Law and Social Theory. *Oxford Journal of Legal Studies*, 2. 155–180.
- Kulcsár Kálmán 1960. *A jogszociológia problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Leith, Philip 1988. Introduction. In Leith, Philip – Ingram, Peter (eds.): *The Jurisprudence of Orthodoxy. Queen's University Essays on H. L. A. Hart*. London, Routledge.
- Lloyd, Dennis 1965. *Introduction to Jurisprudence*. 2nd ed. London, Stevens.
- MacCormick, Neil 1978. *Legal Reasoning and Legal Theory*. Oxford, Clarendon Press.
- MacCormick, Neil 1981. *H. L. A. Hart*. London, Arnold.
- MacCormick, Neil 1993. Herbert L. A. Hart: In Memoriam. *Ratio Juris*, 3. 337–338.
- Merkel, Adolf J. et al. (Hrsg.) 1971. *Festschrift für Hans Kelsen zum 90. Geburtstag*. Wien, Deuticke.
- Métall, Rudolf Aladár 1934. *Bibliographie der Reinen Rechtslehre*. [Separatabdruck aus Hans Kelsen *Reine Rechtslehre* Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik.] Leipzig–Wien, Deuticke.

- Métall, Rudolf Aladár (Hrsg.) 1974. *33 Beiträge zur Reinen Rechtslehre*. Wien, Europaverlag.
- Needham, Joseph 1951. *Human Law and the Laws of Nature in China and the West*. London, Oxford University Press.
- Paton, G. W. 1946. *A Text-book of Jurisprudence*. Oxford, Clarendon Press.
- Paton, H. J. 1948. *Moral Law*. [Kant's Groundwork of the Metaphysic of Morals.] London, Hutchinson.
- Paulson, Stanley L. 1990. Toward a Periodization of the Pure Theory of Law. In Gianformaggio, Letizia (ed.): *Hans Kelsen's Legal Theory. A Diachronic Point of View*. Torino, Giappichelli. 11–47.
- Paulson, Stanley L. (Hrsg.) 1992. *Hans Kelsen und die Rechtssoziologie. Auseinandersetzungen mit Hermann U. Kantorowicz, Eugen Ehrlich und Max Weber*. Aalen, Scientia.
- Paulson, Stanley L. 1995. The Published Writings of H. L. A. Hart: A Bibliography. *Ratio Iuris*, 3. 397–406.
- Paulson, Stanley L. 1998. Four Phases in Hans Kelsen's Legal Theory? Reflections on a Periodization. *Oxford Journal of Legal Studies*, (18) Spring. 153–166.
- Paulson, Stanley L. – Litschewski Paulson, Bonnie (eds.) 1998. *Normativity and Norms. Critical Perspectives on Kelsenian Themes*. Oxford, Clarendon Press.
- Péteri Zoltán 1959. Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése. *MTA Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője*, II. köt. 183–221.
- Raz, Joseph 1970. *The Concept of a Legal System*. Oxford, Clarendon Press.
- Raz, Joseph 1986. Hart. In Squella, Agustín (ed.) *H. L. A. Hart. El concepto de derecho*. Valparaiso.
- Rheinstein, Max (ed.) 1954. *Max Weber on Law in Economy and Society*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Salmond, John W. 1910. *Jurisprudence or the Theory of the Law*. 3rd ed. London, Stevens.
- Schild, Wolfgang 1975. *Die Reinen Rechtslehren*. Wien, Manz.
- Shklar, Judith N. 1964. *Legalism*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Simpson, A. W. B. (ed.) 1973. *Oxford Essays in Jurisprudence*. Oxford, Clarendon Press.
- Simpson, A. W. B. 1981. Recognizing the Legal. *Times Literary Supplement*, December 11.
- Stolleis, Michael (Hrsg.) 1995. *Juristen. Ein biographisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck.
- Stone, Julius 1946. *The Province and Function of Law*. London, Stevens.
- Stone, Julius 1964. *Legal System and Lawyers' Reasonings*. London, Stevens.
- Summers, Robert S. 1957. H. L. A. Hart's The Concept of Law. *Journal of Legal Education*, 45. 587–596.
- Summers, Robert S. 1966. The New Analytical Jurists. *New York University Law Review*, 41. 861–896.
- Summers, Robert S. 1968. Legal Philosophy Today – An Introduction. In Summers, Robert S. (ed.): *Essays in Legal Philosophy*. Oxford, Blackwell.
- Szabadsfalvi József (szerk.) 2000. *Historical Jurisprudence – Történeti jogtudomány*. Budapest, Osiris [PPKE JÁK].
- Szladits Károly, ifj. 1937. *Az angol jog kütfői*. Budapest, Grill.
- Taylor, E. H. 1972. *Modern Law Review*, 35.
- Tur, Richard – Twining, William (eds.) 1986. *Essays on Kelsen*. Oxford, Clarendon Press.
- Twining, William 1979. Academic Law and Legal Philosophy: The Significance of Herbert Hart. *Law Quarterly Review*, 95.
- Varga Csaba (szerk.) 1977. *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete.
- Varga Csaba (szerk.) 1981. *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Budapest, Akadémiai.
- Varga Csaba 1986. Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, (XXIX) 4. sz. 569–591.
- Varga Csaba 1989. Kelsen *Tiszta jogtana* tegnap, ma és holnap. *Jogtudományi Közlöny*, (XLIV) 1. sz. 22–25.
- Varga Csaba 1998a. *A jog mint folyamaf*. Budapest, Osiris.
- Varga Csaba 1998b. *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Budapest, Osiris.
- Varga Csaba 1998c. Jogtudományunk az ezredvégen. In Bánrévy Gábor – Jobbágyi Gábor – Varga Csaba (szerk.): *Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére*. Budapest, Osiris. 298–314.
- Varga Csaba 1999a. A bécsi iskola. In Varga Csaba (szerk.): *Jogbölcselet, XIX–XX. század. Előadások*. Budapest, Szent István Társulat. 60–68.
- Varga Csaba 1999b. Skandináv jogi realizmus. In Varga Csaba (szerk.): *Jogbölcselet, XIX–XX. század. Előadások*. Budapest, Szent István Társulat. 81–91.
- Varga Csaba (szerk.) 2001. *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. 3., bőv. kiad. Budapest, Szent István Társulat.
- Varga Csaba 2002a. Az angol–amerikai és a kontinentális–francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közlöny*, (LVII) 7–8. 309–322.
- Varga Csaba 2002b. Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában. In *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. 2. kiad. Budapest, Akadémiai. 379–403.
- Visegrády Antal (szerk.) 2003. *Scandinavian Legal Realism – Skandináv jogi realizmus*. (Sajtó alatt.) Budapest, Szent István Társulat.
- Weinberger, Ota – Krawietz, Werner (Hrsg.) 1988. *Reine Rechtslehre im Spiegel ihrer Fortsetzer und Kritiker*. Wien–New York, Springer.
- Williams, Glanville L. 1945. International Law and the Controversy Concerning the Word 'Law'. *British Yearbook of International Law*, 22.
- Williams, Glanville L. 1945–1946. Language and the Law. 1–5. *Law Quarterly Review*, 61, 62.
- Williams, Glanville L. (ed.) 1957. *Salmond on Jurisprudence*. 11th ed. London, Sweet & Maxwell.
- Willock, I. D. 1974. Getting of with Sociologists. *The British Journal of Law and Society*, 1. 3–12.
- Wood, Malcolm 1988. Rule, Rules and Law. In Leith–Ingram 1988. 27–59.